

НАЙМЕНУВАННЯ ЖІНОК

У «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

(граматичні, лексичні, словотвірні ознаки)

Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші слов'янські граматичні праці староукраїнської доби, серед яких визначне місце належить «Граматиці» Мелетія Смотрицького. З урахуванням відомих тоді лінгвістичних досліджень і зокрема європейських граматичних учень мовознавець зумів у своїй праці дати повний аналіз тогочасної слов'янської граматики, а в найбільшій частині «Етимологія» серед імен проаналізувати і найменування жінок. У розляді й описі граматичних ознак фемінітивів знайшли відображення і їх лексико-семантичні та структурно-словотвірні ознаки.

Ключові слова: «Грамматика» Мелетія Смотрицького, найменування жінок, граматичні, лексичні й словотвірні ознаки фемінітивів.

Марія Брус. НАИМЕНОВАНИЯ ЖЕНЩИН В «ГРАММАТИКЕ» МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦЬКОГО (грамматические, лексические, словообразовательные особенности).

Історії изучення феминитивов українського языка положили начало первые славянские грамматические труды староукраинской эпохи, среди которых значительное место отводится «Грамматике» Мелетия Смотрицкого. С учетом известных тогда лингвистических исследований и в частности европейских грамматических учений языковед сумел в своей работе дать полный анализ тогдашней славянской грамматики, а в наибольшей части «Этимология» среди имен проанализировать и наименования женщин. В описании грамматических особенностей феминитивов нашли отображение и их лексико-семантические, структурно-словообразовательные особенности.

Ключевые слова: «Грамматика» Мелетия Смотрицкого, наименования женщин, грамматические, лексические, словообразовательные особенности феминитивов.

Mariya Brus. NAMES OF WOMEN In “GRAMATIC” OF MELETYI SMOTRITSKY (grammatical, lexical, word-formation signs)

The history of feminine studying in the Ukrainian language was firstly initiated by Slavic grammar works of the old Ukrainian era, among which the famous "Grammar" by Melety Smotrytsky stands. Taking into account the well-known then linguistic studies and in particular European grammatical studies, the linguist was able to give a complete analysis of the Slavic grammar of that time in his work, and in the most part, "Etymology," among the names, to analyze the names of women. In the discussion and the description of the grammatical signs of femininity were also reflected their lexical-semantic and structural-word-building features.

Key words: “Grammar” by Melety Smotrytsky, names of women, grammatical, lexical and word-formation signs of femininity.

Постановка проблеми. Найменування жінок мають багатовікову історію в українській мові, зумовлену мовними й позамовними чинниками, збагачену багатьма внутрішніми й зовнішніми лінгвальними впливами. На сучасному етапі питання фемінотворення і феміновживання набувають особливої актуальності у зв’язку з необхідністю кодифікування й нормування такої категорії найменувань, уведення їх до загального літературного мовлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Фемінітиви староукраїнської мови мають уже тривалу історію вивчення. Це стосується всім наукових праць, де мали місце староукраїнські найменування жінок [див. 2, 3, 4]. Особливо вагомими є найдавніші книги, а саме староукраїнської доби – періоду найбільшого національно-культурного піднесення в Україні від зародження й становлення власної державності. Це граматичні й лексикографічні праці Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужєвича й інших учених та видатних діячів

[див. 1, 5, 6, 7]. А на базі конкретно наукових праць староукраїнської доби фемінітиви ще не досліджувалися, і не з'ясовувалася її роль у вивченні апелятивів зі значенням особи жіночої статі, що й актуалізувало проблематику.

Метою вказаного дослідження стало з'ясування граматичних, семантичних, словотвірних та інших особливостей іменників зі значенням особи жіночої статі, зафіксованих у «Граматиці» Мелетія Смотрицького як найбільш авторитетному науковому й навчальному виданні в галузі українського мовознавства від XVII – XVIII ст. Відповідно до мети *об'єктом дослідження* визначено фемінітиви зі значенням особи жіночої статі, виявлені у праці Мелетія Смотрицького “Грамматики славенския правильное свнтагма” (Єв'є, 1619) (далі – «Граматика» Мелетія Смотрицького). А предметом дослідження – аналізування граматичних, лексичних, словотвірних особливостей апелятивів зі значенням жіночності.

Виклад основного матеріалу. Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші граматичні праці XVI – XVII століть, від яких бере початок зародження граматичної науки й українського мовознавства в цілому. У граматичних дослідженнях того часу порушувалося багато питань (написання, наголошування, відмінювання, поєднання слів тощо), а при розкритті частин мови зверталася увага не лише на граматичні ознаки слів, а й на лексичні, їх виникнення, походження, творення, вживання. Так розвинулося багатоаспектне дослідження частин мови й окремих категорій слів.

Феноменом у царині староукраїнської граматичної науки стала «Граматика» Мелетія Смотрицького. Цінність її визначається шляхом оцінки небагатьох граматичних праць, що з'явилися до неї, високим авторитетом цієї праці та використанням як основного підручника з граматики у вищій школі до XIX ст. Попри складні, тривожні й мінливі обставини життя й творчості Мелетія Смотрицького його граматика, а також лексикон, здобули славу авторитетних наукових і навчальних видань та не втратили свої вартості

дотепер завдяки ґрунтовному опрацюванню відомих тоді ґраматичних європейських учень і багатій писемній джерельній базі (Острозька Біблія й ін.).

«ґраматика» Мелетія Смотрицького мала досить міцне підґрунття для творення й упорядкування. На той час уже вийшли навчальні посібники “Аделфотне. Ґраммати́ка доброґлаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова” (Львів, 1591), “Ґраммати́ка словенска. Съвершенна(г) искусства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)” Л. Зизанія (Вільно, 1596) для викладання церковнослов’янської мови, які склали теоретичну базу й полегшили працю М. Смотрицького в підготовці ґраматики [див. 8, с. 27-30]. Європейській лінгвістичній науці були відомі тоді ґраматичні праці візантійського вченого К. Ласкаріса, німецького гуманіста Ф. Меланхтона, португальського філолога Е. Альвара, грецького вченого М. Крузія, які, за науковими дослідженнями, були використані М. Смотрицьким більшою чи меншою мірою під час написання різних розділів ґраматики [див. 8, с. 28-30]. Завдяки ґрунтовній загальній освіті, лінгвістичній підготовці, глибоким знанням із грецької, латинської, церковнослов’янської мов, а також із ґраматичних систем класичних мов М. Смотрицький першим в історії слов’янського мовознавства здійснив повний аналіз тогочасної ґраматики в основних її складових частинах: «Орфоґрафія», «Етимологія», «Свнтаґіс», «Просодія» [див. 8, с. 30]. А найменування зі значенням особи жіночої статі знайшли відображення в найбільшому розділі ґраматики «Етимологія» про вісім частин мови, зокрема в першому пункті «Има», тобто під час характеристики «Имени» [див. 8, с. 39-45].

У староукраїнській ґраматичній науці при аналізуванні фемінітивів увага була акцентована насамперед на їх ґраматичних особливостях, як і будь-яких інших іменників. Це стосувалося і перших ґраматик ХVІ ст., що стали попередниками «ґраматики» М. Смотрицького в Україні та першими відзначили різні за будовою фемінітиви й віднесли їх до загальних назв жіночого роду. Так, навчальна книга “Аделфотне. Ґраммати́ка доброґлаголиваго

еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова” подала відмінювання фемінітивів на зразок *жена, жены; съжителница, съжителницѣ; юница, юницѣ* і навіть навела приклади деяких іменників як похідних слів, напр.: *служебничка, служебница, рабына* [1, с. 31, 54-55]. “Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)” Л. Зизанія увела фемінітиви до загальних назв, до імен жіночого роду і навела зразки відмінювання їх в однині, множині, двоїні як іменників четвертої і восьмої відмін, напр., у четвертій відміні: “*Єдинственнаго Чи(с)ла. и(м). Дѣва. ро(д). дѣвы. да(т). дѣвѣ. тво(р). дѣвою. ви(н). дѣв. в. дѣву. з. дѣво; Двойственнаго числа. и. в. дѣва. ро(д). дѣву. д. т. дѣвама. з. дѣва. Множественнаго числа. и(м). дѣвы. ро(д). дѣвѣ. д. дѣвамъ, и дѣвахъ. т. дѣвами. в. дѣвы. з. дѣвы*” [6, с. 20-31 зв.].

“Грамматіки славенскаго правилное свнтагма” Мелетій Смотрицького (Єв’є, 1619) дала досить широке уявлення про морфологічні й інші особливості фемінітивів того періоду. У частині «ГД Имени» слова поділено на дві групи: Собстве(н)ное има и Наризцателное има, до першої з яких віднесені власні назви (*Петръ, Анна*), а до другої – загальні назви, і зокрема слова зі значенням жіночності як іменники (*дѣва*). До того ж, відзначено, що «Существите(л)ное има есть / емуже приложено быти не можетъ, мужъ / жена...», до розряду якого належать і загальні назви жінок. Тоді, як «Прилагате(л)ное има есть / емуже приложено быти можетъ, мужъ / жена / древо: или что ѿ(т) подобны(х): якѡ, честный мою(ж) / честнаа жена / честное древо. и про(ч)» [7, с. В-Взв.].

У частині «ГД Родѣ» фемінітиви представлено як іменники жіночого роду в пункті «Второе правило ѿ женскихъ». Разом із тим, усі найменування жіночого роду скласифіковано на імена: «Жень: якѡ, *Єва : Сарра : Юдіѡв / Анна*: и по(ч). Достоинствѣ женскихъ: якѡ, *мати / доилица*: и про(ч). Богинь языческих: якѡ, *Афродита / Ира / Артѣміда: или Діана*: и про(ч)». Таким чином, у характеристиці фемінітивів за граматичною ознакою жіночого роду має місце вказівка і на їх лексичне значення – вираження «Достоинствѣ

женскихъ». Крім того, у пункті «СД правилехъ особныхъ» зазначено, що «Ими же роди именъ познаваются правленіемъ оконченіа», і назви жінок уведено до тих, які «Кончащаа са на / а» (*сноха*), «Кончащаа са на / и» (*Самаряныни*), «Кончащаа са на / іа» (*Маріа, Анастасіа*) [7, с. Г-ГѢ].

Частина «СД ВидѢ» містить поділ імен на «Первообра(з)ныи и Производныи», із яких останні включають такі групи слів: «Отчеименна или притажателна вида има есть / еже ѿ(т) отца на сына изливається: якѿ *Павловъ / Павлова, ѿ(т) Павла : Петровъ / Петрова, ѿ(т) Петра:* и про(ч). равнѢ / *Павловна, Петровна:* и про(ч). Отчествнаго вида има есть / еже ѿ(т) отчества происходит: якѿ. *ВилнанинѢ / ѿ(т) Вилна: ЛвованинѢ / ѿ(т) Лвова:* сице. *Лвованыни / Вилнаныни:* и про(ч). Властелиннаго вида има есть / еже ѿ(т) власти происходит: якѿ. *царевичѢ / царевна. ѿ(т) цара : ВоеводичѢ / воеводинна, ѿ(т) воеводы: старостанна / каштеля(н)на.* и про(ч). Языческаго вида има есть / еже ѿ(т) страны притажетса : якѿ *ГрекѢ / Грекини. ѿ(т) Грециѿ : Росс / Россини, ѿ(т) Россиѿ : ЛехѢ / Лехини, ѿ(т) Лехѿи.* и про(ч)... Оуничжителнаго вида имѢ есть / еже оуничженіе вещи приносить : якѿ, *вретище / врету : женище / женѢ...*» [7, ГѢ- ГѢзв.]. Отож, у даній частині мова йде вже про поділ іменників за структурою (на первинні й похідні слова) та про мотивацію похідних утворень, і зокрема співвідносних назв чоловіків та жінок відповідними твірними словами. При цьому, похідні фемінітиви й маскулінативи отримують класифікацію за семантикою (назви осіб за територіальними, національними й іншими ознаками).

До частини «СД склоненіи» увійшло п'ять типів відмінювання іменників із відповідними відмінковими закінченнями. Фемінітиви як найменування жіночого роду представлено у межах першого типу словозміни із закінченнями *а, а, и*, напр.: одн. – *таа ДѢва, тоа ДѢвы, тои ДѢвѢ, тую ДѢву, ѿ ДѢво, тою ДѢвою, ѿ той ДѢвѢ*; дв. – *тѢ ДѢвѢ, тѢю ДѢву, тѢма ДѢвама*; мн. – *тіа ДѢвы, тѢх ДѢвѢ, тѢм ДѢвамѢ, тѢа ДѢвы, ѿ ДѢвы, тѢми ДѢвами, ѿ тѢх ДѢвахѢ*; із чергуванням кінцевого приголосного в корені, напр.: одн. – *таа Сноха, тоа*

Снохи, той СносѢ, тую Сноху, ѿ Снохо, тою Снохою, ѿ той СносѢ; дв. – тѢ СносѢ, тѢю Сноху, тѢма Снохама; мн. – тѢ Снохи, тѢх Снохъ, тым Снохамъ, тым Снохи, ѿ Снохи, тѢми Снохами, ѿ тѢх Снохахъ; із закінченням -и, напр.: одн. – таа Самараныни, тоа Самаранына, той Самараныни, тую Самараныню, ѿ Самараныни, тою Самаранынею, ѿ той Самараныни; дв. – тѢ СамаранынѢ, тѢю Самараныню, тѢма Самаранынама; мн. – тѢ Самаранына, тѢхъ Самаранынъ, тымъ Самаранынамъ, тым Самаранына, ѿ Самаранына, тѢми Самаранынами, ѿ тѢх Самаранынахъ; «Сице, Єгуптаныни / Сумантаныни / Грекини, Россини: и про(ч).» [7, с. Гѣ-Дѣзв.].

А для третього типу словозміни характерні поодинокі фемінітиви на -ь, напр., одн. – таа матерь: или мати, тоа матере, той матери, тую матерь, ѿ мати, тою матерію, ѿ той матери; дв. – тѢ матерьѢ, тѢю матерію, тыма матерема, тѢма матерма; мн. – тѢ матери, тѢхъ матерій, тымъ матерема, тым матери, ѿ матери, тѢми матерми, ѿ тѢхъ матерема [7, с. S-SѢ].

Найменування жінок згадано і в частині «ГД ТітлѢ и ѿ СловотітлѢ: и ѿ по(д) ними пишемыхъ», у зв'язку з тим, що церковно-релігійні поняття виражалися скороченими словами, а скорочення позначалися за допомогою титли над скороченим словом, напр.: *дѣа, Бѣа, Мрїа*.

«Грамматика» М. Смотрицького стала підґрунтям і взірцем для проведення наступних лінгвістичних досліджень і зокрема фемінітивних. Так, рукописна «Грамматика слов'янська» І. Ужевича (за списками 1643, 1645рр.) представила уже значно більше фемінітивів, ніж попередні граматики. В обидвох її списках назви жінок подано як звертання до Богородиці на зразок *приснодѣво, мати, Бгородице, дѣво* [5, с. 4б, 5б] і як окремі мовні одиниці з різними суфіксами, напр.: *воєводина, матка, влошка, панна, панень, матекъ, братоваа, сыноваа, матерь, пророкїна, господына* [5; с. 11а, 11б, 12а, 14а, 16б]. Крім відзначених слів, в Арраському списку цієї граматики вміщено й інші за структурою та семантикою слова, напр.: *воєводанка, старостинаа, рыманка, немкина, моравка, мовковка, дѣвка, дѣвица* [5; с. 40(1), 40(2), 41(2)].

Праця Мелетія Смотрицького “Грамматіки славенскиѧ правилное свнта҃ма” узагальнила здобутки тогочасної правописної системи й живомовної практики слов’ян, які тривалий час уже відображала власна книжна традиція – від розвитку й поширення писемності на східнослов’янському ґрунті. Зі становленням і формуванням писемного варіанта української мови було відомо й чимало загальних номінацій зі значенням особи жіночої статі. Однак лінгвістичне опрацювання вони отримали тільки із зародженням і поширенням граматичної науки на Україні в XVI – XVII ст. А в «Граматиці» Мелетія Смотрицького найменування жінок отримали ґрунтовний граматичний аналіз, у канву якого вплетена й характеристика лексичних, словотвірних та правописних особливостей фемінітивів.

Література

1. Аделфотне. Грамматіка добро҃глаголива҃го еллинословенска҃го языка. Совершенна҃го искусства осми частей слова. Львів, 1591 / підгот. видання О. Горбача. Мюнхен, 1988.
2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть : словотвір, семантика: дисертація на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 206 с. + 60 с.
3. Брус М. Становлення лінгвальної категорії жіночості. Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. Вип. XI–XII. С. 39-48.
4. Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови / Українська мова. 2014. №. 2 (50). С. 35-45.
5. Грамматика слов’янська І. Ужевича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. К.: Наук. думка, 1970.
6. Грамматіка словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новоѡста(в)лен(н)а Л. Z. Вільна, 1596 / Лаврентій Зизаній; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам’ятки В. В. Німчука. К.: Наук. думка, 1980.
7. Грамматіки славенскиѧ правилное свнта҃ма. Потщаніємъ Многогрѣшна҃го Мніха Мелетіѧ Смотриско҃го. Єв’є, 1619 / Мелетій Смотрицький; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам’ятки В. В. Німчука. К.: Наук. думка, 1979.
8. Смотрицький М. Грамматика / підготовка факс. видання та дослідження пам’ятки В. В. Німчука; відп. ред. В. М. Русанівський. К.: Наукова думка, 1979. 112 с.

Брус М. П. Найменування жінок у «Граматичці» М. Смотрицького (граматичні, лексичні, словотвірні ознаки). *Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство*. Тернопіль, 2018. Вип. 1 (29). С. 18–22.

<http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/12854>